

Historia artis

P. Szalay Emőke*

Debrecen

A református egyházművészet művészettörténeti és néprajzi jelentősége

The Art Historical and Ethnographical Significance of the Reformed Ecclesiology. Abstract

The reformed church was connected to the Renaissance in Hungary. The liturgical objects usually did not differ from the objects that were used on a daily basis.

The explanation of this is that the form and the substance of the ceremonial objects were not prescribed. Besides the 16–17th century's goldsmiths, tin and ceramics pots, folk potter products, embroideries and folk textiles and joineries, in a considerable amount remained the 18–19th century's silks manufacturing industry products, so in the applied art and folk art researches occupies an outstanding place the yet highly unknown church objects.

Keywords: reformed ecclesiology, goldsmith, tin pots, haban pots, potter products, church chests, congregation chest.

A magyarországi egyházak mindegyikének megvannak a jellegzetes tárgyai, amelyek egyházművészet címszó alatt váltak ismertté. Az egyházművészetben különleges helyet foglal el a református egyház. A református templomokban őrzött iparművészeti tárgyakra az 1934-ben rendezett országos református kiállítás hívta fel a figyelmet, ettől kezdve jelent meg a köztudatban a református egyházművészet fogalom.¹

A 16. században megszülető reformáció nálunk a reneszánszsal fonódott össze. Nem tekinthető véletlennek, hogy a református gyülekezetekben kiemelkedő számban maradtak fenn reneszánsz stílusú tárgyak. E művészeti stílus születésének és virágzásának időszaka hazánkban a 16–17. században az ország három részre szakadásának időszakával, a török uralmának idejével esett egybe. Nálunk találkozott a Nyugat és Kelet művészete, az egyetemes európai szemlélet és formavilág a Kelet motívumkincsével. E találkozás során ala-

* P. Szalay Emőke történelem–latin szakos tanár, etnográfus. 1970 és 2006 között a Debreceni Déri Múzeum osztályvezetője; habilitált kandidátus. Kutatási területei: debreceni céhemlékek, debreceni fazekasság, debreceni ötvösség, az egyházművészet témaköréből: ötvösmunkák, fémedények, ónedények, úrihímzések, kőedények, fazekastermékek; a 16–17. századi latin szövegek fordítása. Egyetemi oktatói tevékenységének helyei: a Debreceni Egyetem Művészettörténeti Tanszék (iparművészeti előadások), a Néprajzi Tanszék (népművészeti előadások), valamint a Debreceni Református Hittudományi Egyetem (egyházművészeti előadások). Számos könyv és tanulmány szerzője. 2010. december 21-én Károli-díjjal tüntették ki.

¹ 1995 óta folyik a határon túli református gyülekezetek emléanyagának felmérése, amelyet a Magyar Református Egyház, a Szlovákiai Református Egyház és az Országos Tudományos Kutatási Alapprogram 25 499., 34 347., 37347., 68 849. és 78 247. sz. pályázati támogatása segítségével végeztük és végezzük.

1. Tölcséres pohár
(Szalonna, Tiszáninneni Református
Egyházkerület; Henek Simon munkája, Brassó,
17. század)

kult ki a jellegzetes magyar reneszánsz, ahogyan Voigt Pál nevezte, az udvarházak művészete.²

A reformáció 16. századi megjelenése, majd elterjedése a hitelvek mellett a szertartási tárgyak vonatkozásában is változásokat idézett elő. A 16. században a szerveződő református egyház a zsinati előírásokban az úrvacsoraosztás és keresztelés céljaira használt tárgyakra semmilyen formai vagy díszítésbeli előírást nem szabott meg. Ennek következtében a református templomokba az évszázadok alatt minden olyan anyagú és formájú edény bekerülhetett, amelyet megfelelőnek éreztek a liturgikus célokra.

A református gyülekezetek gazdag és változatos tárgyi anyagának a fentiek adják a magyarázatát. A hívek a 16. századtól kezdődően olyan edényekkel, terítőkkal tisztelték meg egyházukat, templomukat, amelyeket szépnek, értékesnek és méltónak véltek. Így a kor szokásos abroszai, terítői díszítették az Úr asztalát, asztalneműként használt poharakból, tányérokról szolgálták ki az úrvacsorát.

A gyülekezetek a 17. században igyekeztek felszerelni egyházukat a szükséges úrasztali edényekkel, elsősorban borospoharakkal és kenyérosztó tányérokkal, amelyek anyaga lehetőség szerint nemesfém, ezüst volt. Ez a magyarázata annak, hogy a 17. századból jelentős számban maradtak fenn ezek a tárgyak a református egyházközségek tulajdonában, így találunk napjainkban is számos 16–17. századi asztali edényt a református templomokban.

A gyülekezetek a szent edényeket, terítőket évszázadokon át, sok viszontagság, háborús dűlások, pusztítások közepette megőrizték és napjainkban is ragaszkodnak hozzájuk, amelyek így alig kerültek közgyűjteményekbe.³

Úrasztali felszerelési tárgyak

Elsőként a leghszentebbnek tartott, *E pohár amaz Újtestamentom az én vérem által* igének megfelelően az ún. úrasztali borospoharat említjük, ezek igen változatos formákat mutatnak. Nem rendkívüli a református templomokban a gótikus eredetű tölcséres pohár (1. kép), az egyszerű, ún. cápáspohár. A 17. század legkedveltebb pohárformája az ún. talpaspohár volt (2. kép). Ez a maga korában általánosan elterjedt asztali edény az előbbiekhöz hasonlóan viszonylag kis számban található a múzeumokban, viszont számos darabját használják a református gyülekezetek.

² Voigt Pál: *Régi magyar otthonok*. Budapest 1936.

³ Takács Béla volt az első, aki a református egyházművészetre irányította a figyelmet. Figyelme a klezdióriumok összes tárgyféleségére kiterjedt. Ide vonatkozó munkásságát lásd Dankó Imre: *Takács Béla élete és munkássága*. Debrecen 1999. A következőkben azokra a munkákra hivatkozunk, amelyek egy terület – elsősorban Kárpátaljára vonatkozó – teljes anyagát tárják fel.

2. Talpas pohár
(Erdőhorváti, Tiszáninneni Református
Egyházmegye, Debrecen,
XVII. század, Debreceni János munkája)

3. Serleg
(Viski, Református Egyházközség,
Kolozsvár, XVII. század, Michael
Werner vagy Matthias Werner munkája)

Megtaláljuk az úrasztali borospoharak között a kor kedvelt kehelyformáit a gótikától kezdve a 20. század elejéig. A későreneszánsz, majd a barokk sajátossága volt a különlegességekhez való vonzódás (3. kép). Az ötvösségben a 16. század végén, a 17. század elején jelentek meg a nemesfémfoglalatú ellátott kókuszdióból készült ún. kókuszdió-serlegek, amelyek európai különlegességük miatt váltak az ötvösség alapanyagává.

Az ugyancsak ötvösök által ezüsből készített kenyérszító tányérok szintén a kor asztali edényeinek formáját követik. Vannak közöttük a kerek forma mellett hatszögletű, nyolcszögletű példányok is (4. kép).

Az úrasztali felszereléshez tartoznak az úrasztali boroskannák, amelyek között szintén találunk nemesfémű, ezüsből készült darabokat, bár ezek elég ritkák.

A 18. század során, ez a csendes ellenreformáció kora, kevesebb új ezüst edényt szereztek be a gyülekezetek. Ennek lehetett az is az oka, hogy ekkor már a templomok rendelkeztek a szükséges edényekkel. Barokk kelyhek igen kis számban ismertek a református templomokban.

A 19. században az egyházi edények között is megfigyelhetők a kézműipar háttérbe szorulásának, a gyáripar előretörésének jelei, amelyek az ötvösművészet hanyatlásában is megmutatkoztak.

Az ezüst poharakat, tálakat, esetleg kannákat évszázadokon keresztül féltő gonddal őrizték az egyházközségek. Az ötvösség kutatása szempontjából fontos adatokat hor-

doznak, olyan ötvösökről, ötvösközpontokról adnak hírt, akiket alig ismer a kutatás, vagy a már ismert ötvösökre vonatkozó ismereteinket gazdagítják.⁴

A használati, elsősorban asztalneműként ismert ónedények különösen jelentős helyet foglalnak el napjainkban is a református egyház szertartási tárgyai között. Az ónból készült edények között általános forma az ónkanna. Mivel az úrvacsoraosztás két szín alatt történik, a hívek a Jézus testét jelképező kenyér mellett részesülnek a Jézus vérének jelképező borból is, ezért szükségessé vált egy nagyobb

4. Kenyérosztó tál
(Fertősalmás, Kárpátalja, Szatmárnémeti, XVII. század, Gregorius Eötvös Zegeði alias Karachon)

5. Ónkanna
(Beregszász Kárpátalja, Kolozsvár, XVII. század, WK mester munkája, Nagybégány)

bortartó edény, boroskanna használata is, amely így bekerült az úrasztali felszerelési tárgyak közé.

Magyarországon a 16. századtól kezdődően kezdett elterjedni az ónedények használata, majd a következő két évszázadban meghatározó szerepet töltek be a mindennapi életben. A 17. század az ónedényhasználat széles elterjedésének ideje. Az ezüstös csillogású fémből készült kannák és tányérok kedveltek voltak a reformátusok körében. Bár már a 17. században megjelentek az úrasztali felszerelési tárgyak között, a 18. században voltak a legkedveltebbek. Ekkor a Tiszántúlon szinte minden gyülekezet beszerzett egy, ha nagyobb volt a lélekszáma, két vagy több kannát. Nem ritka az olyan gyülekezet, ahol négy-öt vagy még több ónkanna is őrzi az egykori hívek adakozásának emlékét (5. kép).⁵

⁴ Egy terület teljes anyagának bemutatását ld. részletesen P. Szalay Emőke: Ötvösmunkák és fémedények a Kárpátaljai Református Egyház gyülekezeteiben. In: Küllös Imre – P. Szalay Emőke (szerk): *Iparművészeti emlékek a kárpátaljai református gyülekezeteiben*. Magyar Református Egyházak Javainak Tára V. Budapest 2002, 11–154. Uő.: *Iparművészeti emlékek a vajdasági, drávaszögi, muramelléki és felső-őrsei magyar református gyülekezeteiben*. Magyar Református Egyházak Javainak Tára XII. Debrecen 2007. Legutóbb Kovács Mária: *Ötvösművek és ónedények a történelmi háromszék református egyházközösségeiben*. PhD disszertáció. Kézirat.

⁵ Bővebben P. Szalay Emőke: *Ónedények a kárpátaljai református gyülekezeteiben*. Magyar Református Egyházak Javainak Tára VI. Debrecen 2004.

Az óntálakat mint kenyérosztó tálakat használták az úrvacsora alkalmával. Ezek többnyire az ezüst edények formáját követték, így ismerünk kerek és hatszögletű változatokat is. A 18. században ezek között is gyakoriak a karéjos szélű formák.

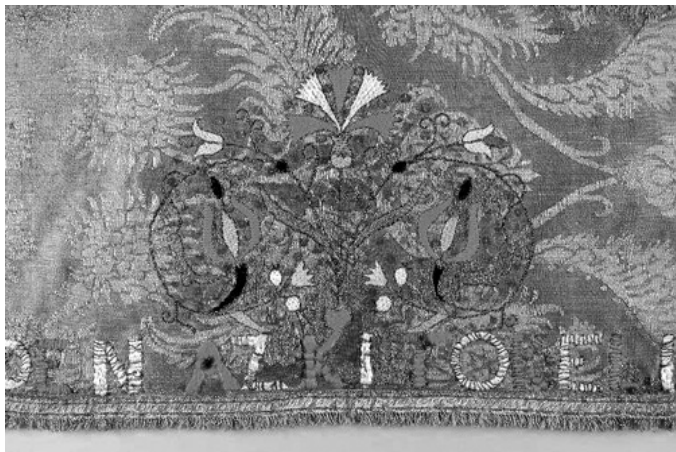
A 18. században kialakuló új edényformák közül a kisméretű ón tejes és kávéscsókát keresztelődényként alkalmazták.

Napjainkban a Kárpát-medencei magyar ónedény állomány legnagyobb részét a református gyülekezetek birtokában lévő edények alkotják. Mivel a hívek ragaszkodnak az őseik által adományozott, évszázadok óta tulajdonukban lévő edényekhez, alig kerültek be a múzeumi gyűjteményekbe. Az ónművesség kutatása szempontjából döntő a jelentősége ennek a csupán nagy vonalakban ismert anyagnak.

Templomi használatban az ezüst poharak, tányérok, ónedények mellett fontos helyet foglaltak el a terítők, hiszen ezekkel a kevésbé tehetősek is megismerhették egyházukat. A református templomokban fennmaradt emlékek jelentős száma abból ered, hogy kevésbé koptak el a használatban, hiszen egy évben csupán néhány alkalommal, úrvacsoraosztáskor kerültek elő és terítették fel őket az úrasztalára. Ez is az egyik magyarázata annak, hogy egész Európában nálunk maradtak fenn legnagyobb számban 17. századi hímzések. A református templomok úrasztali kendői között a legkorábbiak ugyancsak a 17–18. századból származnak, ezek az akkor virágzó magyar úríhímzés legérdekesebb példái, ezen századokban készültek a recehímzéses abroszok is. Jelentőségüket Palotay Gertrúd, a magyar úríhímzés-kutatás legjelentősebb alakja így fogalmazta meg:

„Hazai hímzőművészetünk elmúlt négy évszázadának történetét sehol ily hiánytalanul nem tanulmányozhatjuk, mint református templomaink fonalas emlékeiben. Ugyanis a katolikus templomok textilis felszerelése, részben előírásos megkötöttségek és hagyományok, részben a külfölddel való élénkebb tárgyi természetű kapcsolatok miatt erősen nyugat-európai ízű, viszont a protestáns egyházak terítői koruk jellegzetes magyar munkáiként mutatkoznak.”⁶

Az úríhímzéses úrasztali terítők közül sok eredetileg jegykendő volt, nagyobb részüket azonban egyenesen erre a célra készítették. Ugyanakkor ezekre a terítőkre is az vonatkozik, mint más templomi tárgyra, hogy nem különböznek a mindennapi használatra szánt daraboktól. Díszítésükben ugyanazok a virágok, gyümölcsök, levelek láthatók, mint az abroszokon, párnavégeken, lepedővégeken, női és férfi viseletdarabokon, ékes bizonyíté-

6. Úrasztali terítő
(Nagyecsed, 1639, Tiszántúli Református Egyházkerület,
Bethlen Gábor fejedelem unokaöccsének a felesége,
Illésházy Katalin adományozta)

⁶ Palotay Gertrúd: A magyar református templomok úrasztali terítői. In: Kovács J. István (szerk.) *Magyar református templomok*. Budapest 1942, 289–314.

aként annak, hogy az úrihímezés, hímezőművészetünknek ez a csodálatos stílusa a 17–18. században mindent beborított (6. kép).⁷

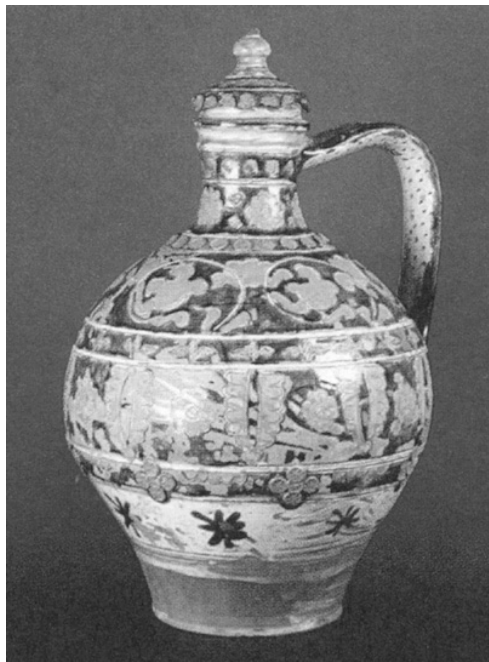
A református templomok úrasztali terítőinek értékét különösen növeli az a tény, hogy anyaguk miatt a textílis emlékek a legsérülékenyebbek, legmulandóbbak közé tartoznak, ezért használati textíliák igen kis számban maradtak fenn. A református úrasztali terítők így nélkülözhetetlenek és pótolhatatlanok az úrihímezés kutatásban. Mivel a mintakincs a hímezés virágkorának két évszázadában az egész történelmi Magyarországon egységes volt, eltéréseket alig mutat, hűen tükrözi, hogy ebben a nehéz történelmi időszakban megmaradt a magyar művészet egysége.

A 17–18. századi recehímezések, vászonszövött munkák mellett a 18–19. századi manufakturális termékek, közöttük a selyemkendők szintén kiemelkedő értéket képviselnek, mivel a használati darabok szinte egyáltalán nem maradtak fenn.

A templomokban található nagyméretű kerámiaedényeket, amelyek borosedényként szolgáltak, szintén fontos megemlíteni. Két csoportjukat találjuk a református klenódiumok között. A 18. századból maradtak fenn a fajansz habán korsók, tálak, majd a 19. század első felétől kezdve jelennek meg gyáripari termékek, a kemény-cserép vagy kőedények.⁸

A kerámiák másik csoportját az ólom-mázás fazekastermék képezik, elsősorban a nagyméretű borosedények. Ezek a kannák különleges méretük és díszítettségük miatt a magyar népi kerámia kiemelkedő darabjai. Jelentőségüket az adja, hogy mivel általában felirattal látták el őket, amelyben a fazekas sokszor megörökítette a saját nevét, a készítés helyét, idejét, így fontos adatokat szolgáltathatnak a népi kerámiakutatás számára (7. kép).⁹

Viszonylag kis számban, de fatárgyakat is őriznek a gyűlekezetekben. Ezek között

7. Úrasztali boroskanna
(Bakonszeg, Tiszántúli Református Egyházkerület,
nagyváradai fazekasmunka, 1784)

⁷ Egy nagyobb terület teljes úrihímezés anyagának feltárását ld. P. Szalay Emőke: *Úrihímezések Hajdú-Biharban*. Debrecen 2000. A kárpátaljai úrihímezéses terítőkkal Felhősné Csíszár Sarolta foglalkozott: A kárpátaljai református egyházak XVII–XVIII. századi terítői. In: Küllös Imre – P. Szalay Emőke (szerk): *Iparművészeti emlékek a kárpátaljai református gyűlekezetekben*. Magyar Református Egyházak Javainak Tára V. Budapest 2002, 156–206. Legutóbb P. Szalay Emőke: *Úrihímezéses úrasztali terítők a Beregi-Szabolcsi és Szatmári Egyházmegegyében*. Magyar Református Egyházak Javainak Tára XIII. Debrecen 2009.

⁸ A közelmúltban ezekkel P. Szalay Emőke foglalkozott: *Úrasztali borosedények a Kárpátaljai Református Egyházkerület gyűlekezeteiben*. In: *Kultúrakutatás Kárpátalján*. (Néprajzi, kulturális antropológiai konferencia tanulmánykötete.) Ungvár 2005, 144–152. Ld. az irodalmat itt.

⁹ Ld. erről P. Szalay Emőke: *Adatok a Felső Tisza-vidék fazekasságához*. In: Újváry Zoltán (szerk.) *Ünnepi kötet Szabó László tiszteletére*. Debrecen 1999, 337–350. P. Szalay Emőke: *Adatok a munkácsi fazekasság történetéhez*. Megjelenés alatt.

az ismert eklézsiáládák mellett fatalak a gyakoribbak, de kenyérvágó deszkák is maradtak fenn a 18. század végétől kezdve.¹⁰

Az egyházművészeti tárgyak művészettörténeti, néprajzi jelentőségükön túl más vonatkozásban is fontosak a múlt kutatása szempontjából. Az eklézsia számára ajánlékozott vagy készített tárgyakat gyakran feliratokkal látták el. Ezek megörökítették az ajándékozás helyét, idejét, az ajándékozó nevét, így a történeti, egyháztörténeti kutatások számára szolgálnak adalékokkal. Sokszor bibliai ígéket véstek vagy varrtak a klenódiумok darabjaiba, amelyek a 17–18. században a Délvidéktől, Erdélytől Északkelet- és Nyugat-Magyarorszáig előfordulva a magyarság egységes műveltségének bizonyítékai.

Felhasznált irodalom

- Dankó Imre: *Takács Béla élete és munkássága*. Debrecen 1999.
- Felhősné Császár Sarolta: A kárpátaljai református egyházak XVII–XVIII. századi terítői. In: Küllős Imre – P. Szalay Emőke (szerk.): *Iparművészeti emlékek a kárpátaljai református gyülekezetekben*. Magyar Református Egyházak Javainak Tára V. Budapest 2002, 156–206.
- Kovács Mária: *Ötvösművek és ónedények a történelmi háromszék református egyházközösségeiben*. PhD disszertáció. Kézirat.
- Nagy Varga Vera: Fatárgyak és egyéb úrasztali eszközök a kárpátaljai református gyülekezetekben. In: Küllős Imre – P. Szalay Emőke (szerk.): *Iparművészeti emlékek a kárpátaljai református gyülekezetekben*. Magyar Református Egyházak Javainak Tára V. Budapest 2002, 215–271.
- Palotay Gertrúd: A magyar református templomok úrasztali terítői. In: Kovács J. István (szerk.) *Magyar református templomok*. Budapest 1942, 289–314.
- P. Szalay Emőke: Adatok a Felső Tisza-vidék fazekasságához. In: Újváry Zoltán (szerk.) *Ünnepi kötet Szabó László tiszteletére*. Debrecen 1999, 337–350.
- P. Szalay Emőke: Ötvösmunkák és fémedények a Kárpátaljai Református Egyház gyülekezeteiben. In: Küllős Imre – P. Szalay Emőke (szerk.): *Iparművészeti emlékek a kárpátaljai református gyülekezetekben*. Magyar Református Egyházak Javainak Tára V. Budapest 2002, 11–154.
- P. Szalay Emőke: *Ónedények a kárpátaljai református gyülekezetekben*. Magyar Református Egyházak Javainak Tára VI. Debrecen 2004.
- P. Szalay Emőke: Úrasztali borosedények a Kárpátaljai Református Egyházkerület gyülekezeteiben. In: *Kultúrárkutatás Kárpátalján*. (Néprajzi, kulturális antropológiai konferencia tanulmánykötete.) Ungvár 2005, 144–152.
- P. Szalay Emőke: *Iparművészeti emlékek a vajdasági, drávaszögi, muramelleki és felső-őrségi magyar református gyülekezetekben*. Magyar Református Egyházak Javainak Tára XII. Debrecen 2007.
- P. Szalay Emőke: *Úribímezéses úrasztali terítők a Beregi, Szabolcsi és Szatmári Református Egyházmegyében*. Magyar Református Egyházak Javainak Tára XIII. Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen 2009.
- Voigt Pál: *Régi magyar otthonok*. Budapest 1936.

¹⁰ Ezzel foglalkozik Nagy Varga Vera: Fatárgyak és egyéb úrasztali eszközök a kárpátaljai református gyülekezetekben. In: Küllős Imre – P. Szalay Emőke (szerk.): *Iparművészeti emlékek a kárpátaljai református gyülekezetekben*. Magyar Református Egyházak Javainak Tára V. Budapest 2002, 215–271.